

Tamássy-Lénárt Orsolya

Eberhard Werner Happel kompilációs írói módszere, forrásai és magyarságképe a *Der Ungarische Kriegs-Roman* című regényfolyam alapján¹

1. Bevezetés

Eberhard Werner Happel (1647–1690) hamburgi hivatásos író („Berufsschriftsteller”) életútja jól példázza, hogyan válhat valaki a Német-római Birodalom legnagyobb sajtómetropoliszában igazi „médiaberré”. Happel harminchárom művet magába foglaló, mind formai, mind tartalmi szempontból nagyfokú sokszínűséget mutató, korának sajtótermékeire gazdagon reflektáló írói munkássága alapján felmerül a kérdés: hogyan tudott a szerző írói tevékenységének mindössze tizenöt évében több tízezer oldalt megtölteni különböző, a korabeli publikum érdeklődésére számot tartó tartalmakkal? A válasz egyrészt a szerző irodalmi szocializációjában és kapcsolati hálójában keresendő. Happel ugyanis szoros kapcsolatot ápolt többek között a hamburgi könyvtárossal, David Schellhammerrel (1629–1693), használta a hamburgi polgármester, Julius Surland (1657–1703) magánkönyvtárát, illetve együttműködött nemcsak a *Relationes Curiosae* című folyóirat kiadójával, Thomas von Wieringgel (1640–1703), hanem a neves ulmi Hungarica-kiadóval, Matthäus Wagnerrel (1648–1694) is.² Másrészt magyarázható a fenti kérdés a kora újkorra jellemző kompilációs írói technika használatával is, amely jelen tanulmány témájául szolgál.

Happel történelmi regényeinek, melyeket Gerd Meyer *Vehikel für Wissensdingeként*, azaz „tudós tartalmak átadásának eszközeként” értelmezett,³ fő célja az információk széles spektrumának átadása volt, így központi elemükké a „hasznos és szórakoztató történelmi, politikai és hasonló, olvasásra érdemes

<https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2021.1.77>

¹ Jelen tanulmány német nyelven megjelent a következő kiadványban: Orsolya Lénárt, Kopierer oder, Veredler alter Stoffe? Happels kompilatorische Schreibtechnik in seinen Ungarndarstellungen. *Jahrbuch der ungarischen Germanistik* (2016) 51–72.

² Ld. Orsolya Lénárt, *Der Ungarische Kriegs-Roman. Medien, Wissen und Fremdwahrnehmung bei Eberhard Werner Happel*. (Mitteleuropäische Geschichte und Kultur – Studienreihe, 1.) Wien, 2016, 72–76.

³ Ld. Gerd Meyer, „Vom Lehrreichen Marburgischen Parnasso in die Weltbekannte Stadt Hamburg.” Die Studien- und Wanderjahre des Polygraphen Eberhard Werner Happel (1647–1690). In: *Marburg-Bilder: eine Ansichtssache. Zeugnisse aus fünf Jahrhunderten*. 1. (Marburger Stadtschriften zur Geschichte und Kultur, 52.) Hrsg. von Jörg Jochen Berns. Marburg, 1995, 282.

tartalmak”⁴ halmozása vált. Ennek köszönhetően ezekre a szövegekre nemcsak történelmi, földrajzi, néprajzi információk gyűjteményeként tekinthetünk, hanem olyan forrásokként is kezelhetjük őket, amelyek képet adnak a barokk kor emberének tudáshorizontjáról és a tudás megszerzésének módjáról. Jelen tanulmány egyik fontos célkitűzése ennek kapcsán azon kérdés vizsgálata, hogyan ötvözte Happel a kompilált, sokszor tényeken, illetve tényközléseken alapuló szövegelemeket a fiktív leírásokkal, illetve regényes díszítőelemekkel („*romanische Auszierungen*”⁵), valamint milyen szövegek szolgálhattak a kompilációs írói stratégia bázisaként. Szükséges továbbá vizsgálni azt a kérdést is, hogyan vélekedett Happel a saját írói, kompilatori attitűdjéről, és hogyan próbálta legitimálni a más szerzőktől származó szövegek szó szerinti és minden forráskritikát nélkülöző átvételét. Vizsgálatunkban, a szerző tekintélyes munkásságának ismeretében, a *Der Ungarische Kriegs-Roman* című, 1685 és 1697 között az ulmi Wagner Kiadónál megjelent regényfolyamra, elsősorban pedig ennek első kötetére kell szorítkoznunk. A korpuszt azonban szükséges bővíteni a szerző egyéb munkáiban megtalálható Magyarország-leírásokkal, ezért a tanulmány kitér a *Mundus Mirabilis Tripartitus* és a *Thesaurus Exoticorum* című munkák egyes fejezeteire is. Ezeknek a szövegrészeknek a vizsgálata azért is fontos, mert rajtuk keresztül nyilvánvalóvá tehető az az írói stratégia is, amely „időtakarékos” szövegszerkesztési elvként jellemezhető. Az író elképesztő produktivitása ugyanis részben annak is köszönhető, hogy nemcsak idegen szövegeket emelt be a regények leíró fejezeteibe, hanem saját maga által írt szövegeket is újrahasznosított a későbbi munkák megírása során.⁶ A Magyar Királyságra vonatkozó szövegrészek komparatív vizsgálata tehát alátámaszthatja azt a feltevést, hogy Happel magyarságábrázolásai tulajdonképpen ugyanarra a szövegbázisra vezethetők vissza. Kitekintésként pedig foglalkozunk az Oszmán Birodalmat leíró fejezetekkel is, melyek a kompilációs szerkesztői elv további szép példáival szolgálnak.

⁴ Ld. az első kötet címdalán: „Unter einer anmuthigen Liebes- und Helden-Geschichte auf romanische Weise in einer reinen ungezwungenen Teutschen Redens-Arth verfasst und mit allerhand Nutz- und ergötzlichen Historischen / Politischen und dergleichen leßwürdigen Sachen angefüllt.“ Eberhard Werner Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*. I. Ulm, 1685, Titelblatt 1r.

⁵ Eberhard Werner Happel, *Deß Engelländischen Eduards*. III. Ulm, 1690–1691, 2r.

⁶ Ld. Flemming Schock, *Die Text-Kunstammer. Populäre Wissenssammlungen des Barock am Beispiel der „Relationes Curiosae“ von E. W. Happel*. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 68.) Köln, 2011, 63.

2. A kompilációs stratégia és legitimizációja

A különböző Hungarica-gyűjtemények,⁷ illetve a VD17 adatbank⁸ alapján végzett vizsgálatok eredményeinek ismeretében a kutatónak elsősorban nem azt a kérdést kell feltennie, hogy Happelnek rendelkezésére állt-e elegendő mennyiségű és megfelelő minőségű Magyarországgal, illetve a Délkelet-Európát érintő, az Oszmán Birodalom ellen vívott háborúval foglalkozó kútfő. Sokkal relevánsabb az a kérdésfeltevés, hogy azt az információdömpinget, amely az elérhető nagyszámú és többnyelvű forrásból (szakkönyvek, útleírások, rölapok, újságok – hogy csak néhány kedvelt Hungarica-műfajt említsünk) adódott, hogyan tudta megfelelően kezelni és rendszerezni a kor írója. Másként fogalmazva: hogyan tudta Happel kiválasztani a kötetek szerkesztéséhez szükséges szövegeket a 17. század második felének óriási anyaghalmozából?

Ezen kérdésfelvetés kapcsán azonban, még mielőtt plágiummal vádolnánk a szerzőt, reflektálnunk kell a barokk kor mindentudás-eszményére. Bár ezt a művelődési ideált évtizedekkel később a felvilágosodás korának tudósai hevesen kritizálták,⁹ a korabeli sztártudós Athanasius Kircher (1602–1680) példája is jól mutatja, hogy a 17. század tanult embere nem egy területen kívánt mélyreható ismeretek birtokába jutni, hanem több tudománykört átívelő, széles spektrumú, ám szükségyszerűen felületesebb tudást igyekezett megszerezni. Ez a tendencia figyelhető meg Happel esetében is, aki a marburgi és a kielii egyetemen tanult többek között jogot és matematikát, és a *Relationes Curiosae* előszavában fő célkitűzéseként a következőt fogalmazta meg:¹⁰ „mindenről valamennyit tudni”.¹¹ Ez csak úgy volt megvalósítható, hogy Happel, más írókollégáival egyetemben, erősen támaszkodott az úgynevezett tudományszervező irodalom körébe tartozó művekre, melyek a rendelkezésre álló tudásmennyiséget enciklopédikus formában tették átláthatóvá és kezelhetővé. Ezekben a munkákban kívül rendelkezésre álltak még az antik szerzők antológiái is. Ezek az – Ann Blair kifejezésével élve – „kulturális csomagok”¹² görög és latin szólásokat

⁷ Ld. Sándor Apponyi, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*. I–IV. München, 1903–1927, illetve Budapest, 2004; Katalin Németh S., *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. I–III. München, 1993.

⁸ A VD17 (Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts) a wolfenbütteli könyvtárban őrzött, 17. századi német nyelvterületen megjelent kiadványok összefoglaló katalógusa. A kutatásról részletesebben ld. Lénárt, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, 54–64.

⁹ Ld. Johann Heinrich Zedler, *Polyhistorie*. In: Uő, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*. XXVIII. Leipzig–Halle, 1741, 1319.

¹⁰ Ld. Schöck, *i. m.*, 113.

¹¹ „Umb allen etwas zu wissen”. Ld. Eberhard Werner Happel, *E. G. Happestii grösste Denkwürdigkeiten der Welt oder so genannte Relationes Curiosae*. III. Hamburg, 1687, 1r.

¹² Ann Blair, *The Theater of Nature. Jean Bodin and Renaissance Science*. Princeton, 1997, 67.

és közmondásokat tartalmaztak, amelyek segítségével az írók enciklopédikus olvasottságuk illúzióját kelthették az olvasókban. Tovább segítette a kompiláló szerzők munkáját az úgynevezett olvasókerék, amelyen a fokok vízszintesen álltak, és jegyzetelés közben lábbal hajtva lehetett navigálni a különböző olvasmányok között.¹³

Mindezek ellenére a kora újkori tudáskozmoszban nehezen tudtak kiigazodni a szerzők. A nyomtatott források tanulmányozása és mondanivalójuk összefoglalása, feldolgozása és továbbítása jókora kihívást jelenthetett Happel számára is. Így nem csoda, hogy hiába törekedett a megszerzett tudás minél pontosabb és szórakoztatóbb átadására, műveiben egyfajta átláthatatlanság, rendszertelenség és rendetlenség figyelhető meg.¹⁴ Különösen igaz ez az általunk tárgyalt hatkötetes, Magyarországról szóló regényfolyamra is, amelyben az író a 17. század második felének eseményeit próbálta meg regényes formába önteni. Az alapvetően történelmi elbeszélést kozmográfiai leírások egészítik ki, amelyek eredményeként az író a térségre vonatkozó különlegességek gyűjteményét hozta létre. Ezenkívül különösen fontos momentum a periodikus irodalom felhasználása: azáltal, hogy Happel a részletes országleírások mellett friss híreket is ismertet a regény szereplőinek segítségével, komplex és gyakran ambivalens képet közvetít egy, a német nyelvű olvasó számára sok esetben idegen kultúráról.¹⁵ Miután Happel célja nemcsak az információközlés és az oktatás, hanem a szórakoztatás is volt, komplikált eseményekkel, intrikákkal, emberrablási jelenetekkel, hajótörésről szóló beszámolókkal¹⁶ vegyítette a tényszerű közlést tartalmazó szövegelemeket, emiatt nehezen átlátható, szereplők és fiktív események garmadájával átszőtt, túlbonyolított cselekménnyel kell megbirkóznia az olvasónak.

Mint fent említettük, Happel művei struktúrájukat és a szerző szerkesztési módszereit illetően nem egyedülállók a barokk kor német irodalmában, hanem egy kollektív tudáskultúra termékeiként foghatók fel. Ebben a kultúrában ugyanis a szerző viszonya a szerzőség fogalmához egészen más, mint napjainkban. Egy irodalmi munka nem alkotja szerzőjének szellemi vagy jogi tulajdonát, és az írók sem fiktív, általuk kitalált történetekkel szerettek volna kitűnni, hanem a felhasznált irodalmi, történelmi vagy egyéb tudományos szövegek minél alaposabb ismeretével és az ezekre való sűrű hivatkozással. Ennek a hozzáállásnak szép példáját láthatjuk Heinrich Anselm von Ziegler und Kliphausen (1663–1696) *Asiatische Banise* (Leipzig, 1689), illetve Happel *Der Asiatische Onogambo* (Hamburg, 1673) című műveinek előszavában. A kor sze-

¹³ Monok István, *A művelődéstörténet könyvtári vonatkozásai*. I. Eger, 2011, 49.

¹⁴ Ld. Schock, *i. m.*, 116–129.

¹⁵ Ld. Gerhild Scholz Williams, Staging News: The Theatre of Politics and Passions in Eberhard Happel's *Deß Engelländischen Eduards* (1690/91). *Metaphorik.de* 14 (2008) 362.

¹⁶ Ld. *Pannonien vermessen. Ungarnbilder der deutschen Literatur von Eckehard IV. bis Siegfried Lenz*. (Miteinander, 2.) Hrsg. von Horst Fassel. Stuttgart, 2004, 341.

rénység toposzát szigorúan szem előtt tartva utal mindkét szerző a felhasznált források kiemelkedő minőségére, miközben munkájuk eredetiségére és – mai kifejezéssel élve – irodalmi értékeire szót sem vesztegetnek. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a szerzőség kérdése nem csak a mai olvasókban merül fel ezekkel a munkákkal kapcsolatban. Már Erasmus Francisci (1624–1694) is megpróbálta megmagyarázni a kompilációs írói technika szükségességét és legitimálni a módszert. Ő ennek az írói technikának az előnyét abban látta, hogy az összefoglaló művek csökkenteni tudják a korra jellemző könyvárdatot: „Kérdezhetnétek, hogy miért írok olyan dolgokról, amelyekkel kapcsolatban már száz pennát elkoptattak. Válaszom a következő ellenkérdés lesz: Vajon a századik [írónak] rendelkezésére áll-e az összes könyv? Vagy kedvében és módjában áll-e ezeket megvásárolni? Vagy van-e ideje ezeket legalább átlapozni?”¹⁷ Mint ahogy a fenti sorokból kitűnik, Francisci célja az volt, hogy minél pontosabb képet adhasson az adott tárgyról, és olvasói számára megfelelően csökkenthesse és rendszerezhesse a megszerzendő tudásanyagot. Továbbá azzal is érvel, hogy német nyelvű munkáinak segítségével a latinul nem tudó olvasói számára is szeretné megkönnyíteni a tájékozódást.¹⁸

Hasonló logika és érvrendszer fedezhető fel Happel későbbi műveiben is. Már a *Relationes Curiosae*ben (Hamburg, 1683–1691) elismeri, hogy más szerzők szövegeire támaszkodott az írás során, és felveti a kérdést (valószínűleg a szerénység toposz majdhogynem kötelező érvényű használata miatt és a későbbi kritikák elkerülése végett), hogy ő egyáltalán a mű írójának tekinthető-e. Ugyanakkor előre védekezik az esetleges váddal szemben, hogy ő csak egyszerű másoló lenne, és reményét fejezi ki, hogy teljesítményét olvasói értékelik majd: „Bizonyára megerősítesz majd, és csatlakozol a véleményemhez, hogy mindig kellemes szép materiákról olvasni, függetlenül attól, hogy egy író ősidőkkel ezelőtt úgyszólván lepecsételte vagy leírta-e már, ha megfelelően és találóan van megfogalmazva.”¹⁹ Ez az idézet ugyanakkor a kompilációs technika másfajta legitimációjának lehetőségét is felveti. Happel ugyanis, akárcsak Francisci, nem a független szerzői magatartásban látja egy író feladatát, hanem abban, hogy régi szövegeket dolgozzon fel és öntsön díszes formába, amivel egyben a kor információs dzsungelében való eligazodást sem nehezíti tovább.

Egy másik indoklást is találunk Happelnél az 1688-ban kiadott *Thesaurus Exoticorum* című kozmográfia előszavában. Itt a szerző a tudásnépszerűsítés kereskedelmi szempontjaira hívja fel a figyelmet. Merian *Theatrum Europaeum* című, igencsak drága könyvével kapcsolatban, amely a kor íróinak egyik legfon-

¹⁷ Erasmus Francisci, *Ost- und West-Indischer wie auch Schinesischer Lust- und Staats-Garten*. III. Nürnberg, 1668, 7r.

¹⁸ Ld. Schock, *i. m.*, 163.

¹⁹ Eberhard Werner Happel, *Gröste Denckwürdigkeiten der Welt Oder so genannte Relationes Curiosae*. II. Hamburg, 1685, 1v.

tosabb információs forrásaként szolgált, Happel a következő, erősen Francisci szavaira emlékeztető megállapítást teszi: „Szememre hányhatják, miért írok olyan dolgokról, amelyeket mások már megírtak. Nekik a következőt válaszolom: Ha mások meg is írták ezeket a dolgokat, azt olyan könyvekben tették, amelyek sok más egyebet ... is tartalmaznak. Ezek a nagy munkák nagyon drágák, nem mindig kaphatók, idegen nyelven íródtak, és sokuk az olvasó számára ismeretlen.”²⁰

Bár a szerzőséggel kapcsolatos fent idézett állásfoglalások mai szempontból paradoxnak hatnak, figyelembe kell vennünk, hogy a kora újkor írói a plagizálás kultúráját teljesen elfogadottnak és normálisnak tartották. A gyűjtő, mint egy munka mai értelemben vett szerkesztője, semmivel sem esett más megítélés alá, mint az író, az irodalmi szöveg és regényvilág kitalálója. Ugyanis a szerző legfőbb feladata az információ tömörítése, továbbadása és a tanítva szórakoztatás volt. Ha összehasonlítjuk Happel regényeit szerzőtársai műveivel, egy feltűnő különbséggel is találkozhatunk: Franciscivel vagy Martin Zeillerrel (1589–1661) ellentétben, akik gazdagon dokumentálták forrásaikat, Happel szinte alig nevezte meg a kútfőként használt szövegeket. Lehetséges válaszként ugyan felmerül, hogy a 17. században még nem létezett a forrásmegjelölés standardizált formája és a szerzők sem érezték feltétlenül szükségét a szövegátvételek jelölésének (tehát Francisci és Zeiller inkább kivételnek tekinthető), ugyanakkor valószínűbbnek látszik az a magyarázat, hogy Happel – mint hivatásos író és a *Relationes* szerkesztője – jelentős teljesítménykényszer alatt állhatott, és emiatt a forráskezelésre sem tudott elegendő figyelmet fordítani.²¹

3. Az időtakarékos szerkesztés elve és a forráskezelés példái a *Der Ungarische Kriegs-Roman*ban

Happel kompilációs eljárása és az időtakarékos szerkesztés elve (vagyis saját szövegeinek többszöri felhasználása) szépen kirajzolódik a hadiregény első kötetében, korábbi, a magyar történelmet is érintőlegesen bemutató írásaiban,²² valamint egyéb későbbi, magyarországi témájú szövegeiben. A szövegek elemzése során nyilvánvalóvá válik a külső források használata, ám ezekre hivatkozást csak elvétve találunk (ld. a függelékben). Ugyan a források megállapítása

²⁰ Eberhard Werner Happel, *Thesaurus Exoticorum Oder eine mit Außländischen Raritäten und Geschichten Wohlversehene Schatz-Kammer*. Hamburg, 1688, 3v.

²¹ Schock, i. m., 165–166.

²² Happel már a *Relationes Curiosae* első kötetében közölt egy cikket a nemesi összeesküvésről és Zrínyi Péter sorsáról, valamint egy egész fejezetet írt *Die tapfferen Hunniaden* címmel Hunyadi Lászlóról és Corvin Mátyásról. Ezenkívül II. Rákóczi György alakja feltűnt a *Der Europäische Toroan* című regényében. Ld. Köpeczi Béla, „Magyarország a kereszténység ellenége.” *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, 1976, 312–313.

a Happel által közölt néhány, általában természettudományi munkákra utaló bibliográfiai adattól eltekintve nehézkes, mindenképpen kiindulhatunk abból, hogy a szerzőnek ismernie kellett a Magyarországról szóló korabeli alapvető irodalmat.

A fent vázolt szerkesztési technikáknak és a források kérdésének az elemzésére különösen alkalmasak az arany szőlővesszőről, vagyis az úgynevezett *aurum vegetabiléről*²³ szóló elbeszélések. A jelenség tárgyalása nemcsak a szerző természettudományi ismereteit és jártasságát volt hivatott demonstrálni, de jellegzetes példája annak is, hogyan sző bele külső szövegeket az elbeszélésbe. A *Der Ungarische Kriegs-Roman* egyik főhősét, Cergelyt Belgrádból Bécs felé tartván, Érsekújváron rablók sebesítik meg. Útját ugyan folytatni tudja, de Bécs előtt, Lipótvárosban pihenőre kényszerül. Itt egy szatmári származású borbély veszi kezelésbe a sérülését, aki a beteget a Magyar Királyságról szóló elbeszélésekkel szórakoztatja, és ennek során részletesen beszámol az ország természeti szépségeiről is. Happel a *fertilitas* toposz elemeinek felsorolása közben nem mulasztja el a nemesfémekben és ásványi anyagokban gazdag magyar föld bemutatását sem, és egy külön fejezetet szentel a növényi arany jelenségének tárgyalására *In Ungarn wächst das Gold*²⁴ címmel. Ennek a fejezetnek az az érdekessége, hogy ezt a szövegrészt Happel ugyanezen a címen publikálta a *Relationes Curiosae* 1683-as kiadásában²⁵ és hasznosította tovább a *Mundus Mirabilis* harmadik kötetében,²⁶ valamint a *Thesaurus Exoticorum*²⁷ című művében is. További érdekesség, hogy a szövegelemeket majdnem változatlan formában emelte be az egyes regényekbe, illetve leíró munkákba.

Az *aurum vegetabiléről* szóló leírás nemcsak a szöveg újrahasznosítását példázza, hanem a szerző forráskezelését is. Happel egyértelműen hivatkozik egy bizonyos „D. Martin Henrich von Franckenstein”²⁸ nevű eperjesi orvosra, akit boroszlói kollégája, az Academia Leopoldino-Carolina alapítója, Philipp Jacob Sachs von Löwenheim [Lewenheimb] (1627–1672) informált egy 1659-ben kelt levélben²⁹ a növényi arany jelenségről, amelyet egy felső-magyarországi nemesember kertjében találtak. Erről a levélről Happel egyébként Sachs von Löwenheim *Ampelographia* című, 1661-ben kiadott művéből szerezhetett

²³ Ld. Orsolya Lénárt, *Der Tokajer Wein und das aurum vegetabile. Das Bild des fruchtbaren Königreichs Ungarn in den Werken Eberhard Werner Happsels. Jahrbuch der ungarischen Germanistik* (2014) 83–98.

²⁴ Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 413.

²⁵ Eberhard Werner Happel, *Gröste Denckwürdigkeiten der Welt oder so genannte Relationes Curiosae*. I. Hamburg, 1683, 171–173.

²⁶ Eberhard Werner Happel, *Mundus Mirabilis Tripartitus*. III. Ulm, 1689, 984.

²⁷ Happel, *Thesaurus Exoticorum*, 92.

²⁸ Happel, *Relationes Curiosae*, I. 170; Uő, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 413; Uő, *Thesaurus Exoticorum*, 92; Uő, *Mundus Mirabilis Tripartitus*, III. 984.

²⁹ Philipp Jacob Sachs á Lewenheimb, *Aurum vegetabile. Miscellanea Curiosa Medico-physica Academiae Naturae Curiosorum. Annus primus* 1 (1670) 290–293.

tudomást, itt ugyanis a szerző leírja, hogy nem hitt az aranyszőlő meséjének, ezért Franckenstein barátjához fordult.³⁰ Happel azonban egy sor egyéb leírásra is támaszkodhatott, ugyanis az *aurum vegetabile* kedvelt témája volt a külföldi (szak)irodalomnak is, egészen a 15. századtól kezdve. Az arany szőlővessző legrégebbi forrásai között tarthatjuk számon például Mátyás király krónikásainak, Petrus Ransanusnak (1428–1492)³¹ és Galeotto Marzionak (1427–1497)³² a magyar történelemről szóló munkáit, továbbá Theophrastus Paracelsus (1493–1541) vagy Fortunio Licerti (1577–1657) tudományos munkáit. Paracelsus, aki nemcsak aranymagvú szőlőről, hanem arany fonalat tartalmazó szőlővesszőről is beszámolt, nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a fantasztikus jelenség elbeszélése a 17. században a Magyarország-leírások fontos elemévé vált.

Happel leírásában egy sor példát hoz az *aurum vegetabile* jelenségének magyarországi kimutatásához, azonban a szöveg elemzése után kiderül, hogy ezek tulajdonképp Sachs von Löwenheim példái. Továbbá azt is megtudhatjuk a források összehasonlítása alapján, hogy a boroszlói tudós információit egy bizonyos Matthias Heldtől szerezte, aki a leírások szerint II. Rákóczi György orvosa lehetett. Held szerint ugyanis, amikor az erdélyi fejedelem anyjával, testvérével, Rákóczi Zsigmonddal és annak feleségével asztalhoz ült, aranyosan csillogó szőlőt tálaltak fel nekik. Sachs von Löwenheim egy másik írásában,³³ amelyet Happelnek szintén ismernie kellett, egy másik példát is megemlít. Franckensteinre hivatkozva közli a fent említett nemesember, bizonyos Walpataky esetét, akinek vincellére arany szőlővesszőt talált a földjén. Olvashatjuk továbbá annak a földművesnek a példáját is, aki Eperjes közelében aranyat látott kinőni a szántóföldből. Happel ezenkívül felhasználta az eperjesi orvos, Hain János, azaz Johannes Patersonius Hain (17. század második fele) munkáját is,³⁴ amelynek nyomán beszámolt az arannyal borított szőlő történetéről, amelyet Zemplén megye ispánja látott.³⁵

Az aranyszőlő legendájával Happel nemcsak a magyar föld gazdagságát, hanem saját természettudományi jártasságát is demonstrálni kívánta. Nem véletlenül hivatkozik – mintegy forrásai és az általa leírtak hitelességét alátámasztandó – kora egyik leghíresebb tudósának *Mundus Subterraneus* című munkájában megjelent soraira.³⁶ Athanasius Kircher ugyanis szintén hitt az *aurum*

³⁰ Philipp Jacob Sachs á Lewenheimb, *Ampelographia*. Leipzig, 1661, 41–42.

³¹ Petrus Ransanus, *Epitome Rerum Vngaricarum*. Wien, 1558.

³² Galeotus Martinus, *Libellus elegans Galeoti Martii de egregie, sapienter, iocose dictis et factis Matthiae Serenissimi Hungariae Regis*. Frankfurt a. M., 1600.

³³ Sachs á Lewenheimb, *Aurum Vegetabile*, 290–293.

³⁴ Johann Paterson Hain, *Aurum vegetabile, vites Hungariae aureae. Miscellanea Curiosa Medico-Physica Academiae Naturae Curiosorum* 2 (1671) 187–191.

³⁵ Horváth Géza, Az aranytermő szőlők meséje. *Természettudományi Közöny* 314 (1895) 505–508.

³⁶ Vö. Schock, *i. m.*, 270.

vegetabile jelenségében. Nézeteit Happel ekképp tolmácsolta: „A növények természetüknél fogva hajlamosak fémekben gazdag talajban nőni, úgyhogy magukba szívják azon fémek természetét és tulajdonságait, amelyek felett nőnek.”³⁷ Természettudományos munkákat Happel egyébként más helyeken is idéz. A magyar föld kincseinek ábrázolása után ugyanis felhívja az olvasó figyelmét a bányák veszélyeire, különösen a „koboldra” (azaz kobaltra), erre a „mérgező gőzre”,³⁸ és idézi a történész Zacharias Theobald (1584–1627)³⁹ *Arcana naturae* című munkáját, amely leírja az arany- és ezüstbányákban tapasztalható mérges gázok jelenlétét és veszélyeit.⁴⁰

Az, hogy Happel a fenti leírásokban megnevezte forrásait, inkább a kivételek közé tartozik, és arra az igyekezetre vezethető vissza, hogy meg akarta mutatni az olvasóknak, hogy ismeri a téma alapvető szakirodalmát. Arra a kérdésre azonban, hogy milyen magyarországi témájú szövegeket használt leírásaiban, forrásmegjelölés híján már jóval nehezebb válaszolni. Ahhoz, hogy kimutathassuk a különböző szövegrészek eredetét, összehasonlító vizsgálatokat kell végezni, amit a rendelkezésre álló tekintélyes mennyiségű forrásanyag miatt olyan szövegekre kell korlátozni, amelyeknél (például a közös kiadási hely és kiadó miatt) feltételezhető, hogy Happel ismerhette őket. Ezek közé tartozhattak bizonyos magyar témájú „alapművek”, mint például Ogier Ghislain de Busbecq (1522–1592) útleírása, a késmárki matematikus, David Frölich (1595–1648) *Viatoriuma* vagy Francisci és Zeiller leírásai. Ezek a munkák adtak ugyanis lökést annak a Magyar Királysággal kapcsolatos recepciós folyamatnak, amelynek kiteljesedését a 17. század utolsó évtizedeiben Daniel Speer (1636–1707) *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* című útirajza mellett Happel hatkötetes regényében láthatjuk.⁴¹

Mint fentebb említettük, Happel történelmi tárgyú regényeinek jelentős részét az ulmi Matthäus Wagner adta ki, akinek a kínálatában jelentős magyar tárgyú munkák egész sorát találjuk. Nála nyomtatták az ulmi iskolaigazgatónak, útleírónak és a geográfiai irodalom termékeny képviselőjének, Martin Zeillernek nagy sikerű *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn* című munkáját, mint ahogy a boroszlói Daniel Speer *Simplicissimus*át is.⁴² Ezeket a műveket koruk bestsellereiként tarthatjuk számon, hiszen Zeiller leírása számos

³⁷ Happel, *Thesaurus Exoticorum*, 93.

³⁸ „Kobold / von diesem bösen und giftigen Dunst.” Happel, *Thesaurus Exoticorum*, 94.

³⁹ Róla ld. Adolf Bachmann, Theobald, Zacharias Th. *Allgemeine Deutsche Biographie* 37 (1894) 682–684.

⁴⁰ Zacharias Theobald, *Arcana Naturae*. Nürnberg, 1628, 172.

⁴¹ Turóczi-Trostler József, *Magyar elemek a XVII. század német irodalmában*. Temesvár, 1914, 10.

⁴² Elmar Schmitt, *Die Drucke der Wagnerschen Buchdruckerei in Ulm 1677–1804*. I. Konstanz, 1984, 21.

kiadást ért meg,⁴³ Speer regényét pedig több ízben is feldolgozták, lefordították, illetve használták forrásként a Magyar Királyság későbbi leírói.⁴⁴ Így Happel szövegforrásainak kutatóiként abból a feltevésből indulhatunk ki, hogy ezek a munkák a hamburgi szerző számára is fontos szövegalként szolgálhattak. Speer és Happel szövegeinek kontrasztív elemzéséről már készült egy összefoglaló dolgozat,⁴⁵ amelynek eredményeit itt csak röviden közöljük. Tartalmi egyezéseket a két szöveg között több helyen is megfigyelhetünk. Példaként említhetjük a termékeny Pannónia ábrázolását, a felvidéki és erdélyi bányák bemutatását, illetve a Magyar Királyság lakóinak leírását. Ezeknél az egyező szövegpaneelnél azonban érdekesebb, hogy mennyire összecseng a két szerzőnél a felvidéki fejedelem, Thököly Imre ábrázolásához használt forrás. Happel ugyanis ugyanazt az életrajzi leírást építi be a regényébe, mint amelyet Speer az útleíráshoz csatolt függelékként megjelentetett. Happel egyébként saját bevalása szerint nemcsak ezt a „különös traktátust”, hanem más egyéb szövegeket is beillesztett a Thökölyről szóló elbeszélő részekbe, „melyekből a kegyes és bátor Töckely [sic!] életrajza, tettei, háborúi és egyebek jórészt megtudhatók”.⁴⁶ Ezek között a források között minden bizonnyal szerepeltek a Georg Greflinger (1620–1677) által alapított *Nordischer Mercurius* című folyóiratban megjelent írások, amelyek 1683 és 1685 között intenzíven foglalkoztak Thököly politikájával.⁴⁷ Mind Speernek, mind Happelnek ismernie kellett a több változatban is kiadott 1683-as *Kurtze Lebens-Beschreibung des Ungarischen Herrn Graff Tökeli* című röpiratot, amely politikai okokból nem tartalmaz információt sem a röplap szerzőjéről, sem a kiadás helyéről és a kiadóról.⁴⁸ Mindössze annyi sejthető, hogy a szöveg egy, a Magyar Királyságból elüldözött protestáns lelkes tollából származhatott, aki emiatt a bécsi udvari propagandával szöges ellentétben álló véleményt képviselhetett. 1683-ban egy másik Thököly-szö-

⁴³ Nóra G. Etényi, Nachwort. In: Martin Zeiller, *A magyar királyság leírása*. Hrsg. von G. Etényi Nóra. Szekszárd, 1997, 347.

⁴⁴ Dieter Breuer–Gábor Tüskés, Vorwort. In: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*. Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simplicziaden. (Beihefte zu Simpliciana, 1.) Hrsg. von Dieter Breuer–Gábor Tüskés. Bern, 2005, 11.

⁴⁵ Orsolya Lénárt, Vergleich der Ungarnrezeption bei Daniel Speer und Eberhard Werner Happel. In: *Studien ungarischer Nachwuchsgermanisten. Beiträge der ersten gemeinsamen Jahrestagung 2010*. (Budapester Beiträge zur Germanistik, 59.) Hrsg. von Ágnes Fekete–Miklós Fenyves–András Komáromy. Budapest, 2012, 47–58.

⁴⁶ Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 342.

⁴⁷ Gerhild Scholz Williams, Grenzgänger. Fiktive Begegnungen mit historischen Helden (Emmerich Töckely und Friedrich von Schomberg). In: *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert*. (Presse und Geschichte, 54.) Hrsg. von Volker Bauer–Holger Böning. Bremen, 2011, 269–271.

⁴⁸ Nóra G. Etényi, Ungarnberichte im Spiegel des Ungarischen Simplicissimus. In: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit*, 217.

veg is megjelent a felvidéki fejedelem életéről, *Warhaffte Eigentliche Original Bildnus* címen, amely szintén eljuthatott Happelhez. A röpirat szerzője ugyanis Thökölyt a svéd királyhoz, II. Gusztáv Adolfhoz hasonlítja, aki a harmincéves háborúban a protestánsok oldalán szállt harcba, és éppen ezzel a hasonlattal él a magyar hadiregény szerzője is.⁴⁹ Fontos információkat nyerhetett Happel Thökölyről Johann Georg Schielen (1633–1684) szintén 1683-ban kiadott munkájából. Schielen kötete ugyanis egy beszélgetésgyűjtemény, amelyben a szerző az aktuális eseményeket dolgozta fel párbeszédese formában, és amelyik nagyban hozzájárult Thököly európai recepciójához.⁵⁰ Nem véletlen, hogy Happel is dialogikus formában tárja az olvasó elé a német nyelvű sajtóban Thökölyről keringő ambivalens véleményeket. Mindezek mellett, bár maga is protestáns származású volt, Happel nem foglalt egyértelműen állást a Thököly-kérdésben, ugyanakkor ez nem is volt célja a regényének. Speerrel szemben, akinél a Thököly-életrajz nem alkot organikus egységet a leírással, és emiatt joggal tételezhetjük fel, hogy esetleg csak a kiadó fűzte a munkához a röpiratot, Happel teljes körű tájékoztatást kívánt adni a Thököly kapcsán kialakult politikai vita különböző aspektusairól. Az viszont elképzelhető, hogy Speernél olvasta azt a bizonyos traktátust, amelynek Thököly-leírása az egyik legrelevánsabb forrásul szolgált.

Speer *Simplicissimusa* után érdemes összevetni Happel magyar vonatkozású szövegeit Zeiller leírásaival, ugyanis izgalmas hasonlóságokkal, átfedésekkel és párhuzamokkal találkozhatunk. Mindketten részletesen tárgyalták Magyarország földrajzi helyzetét, az ország lakosságát és városait, valamint a török háborúk eseményeit, és ezek leírásában nagyon hasonló sémákat használtak. Ugyanakkor jelentős különbségeket fedezhetünk fel a két szerző forráskezelését illetően, ami az általuk írt szövegek műfaji eltéréseiből és jellegzetességeiből is adódhat. Míg Zeiller tényszerű leírásaiban akkurátusan idézte a felhasznált irodalmat, addig Happel a fiktív elbeszélésekbe beépített tényközlő szövegrészeknél nem tartotta fontosnak a források pontos megjelölését. Zeiller szövege információt ad arról, mik voltak a kor ismert és valószínűleg szélesebb körben olvasott Hungarica-dokumentumai, amelyeket Happel is ismerhetett. Zeiller

⁴⁹ „So ist selbiger ein schöner ... Herr, von lieblichem roth und weissen Angesicht etwas weinigen Bartes und braunlichter Haaren ... der höchseligsten Glorwürdigsten Majestät Gustavo Adolpho in Schweden nicht gar unähnlich.” N. n., *Warhaffte Eigentliche Original Bildnus Nebst Denkwürdiger und Ominöser ausführlicher Lebens-Beschreibung / des gebohrnen Ungarischen Grafen Nunnehro aber / von der Ottomannischen Porten / bereits erklärten Fürsten Emerici Tökeli*. H. n., 1683, 3r. „Er [Thököly] war ein schöner Gestalt ... lieblich roth und weiß von Angesicht / hatte wenig vom Barthe / und am Haupte bräunlicher Haare ... daß man ihn ... mit dem Hochseeligen Schwedischen Könige Gustav Adolpho einiges massen vergleichen kunnte” Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 393–394.

⁵⁰ Ld. Németh S. Katalin, Magyarország a XVII. századi német nyelvű leírások tükrében. In: *Visszapillantó tükör*. Szerk. Kerényi Ferenc–Kecskeméti Gábor. Budapest, 2000, 23.

előszeretettel használta például Salomon Schweigger (1551–1662) leírását konstantinápolyi utazásáról, a városleírásoknál pedig erősen támaszkodott az ulmi patrícius, Veit Marchthaler (1564–1641)⁵¹ beszámolójára. Az is bizonyos, hogy Zeiller használta a szepességi matematikus, David Frölich munkáit, akiknek csillagászati és földrajzi leírásai etalonnak számítottak a kor kompilátorai számára:⁵² a *Medulla geographiae practicae* című 1636-ban kiadott munkájából merített példának okáért Daniel Speer is fent említett *Simplicissimus*ának a Tátráról és annak megmászásáról szóló fejezeteiben. Frölich párhuzamot vont a Kárpátok és a svájci, illetve tiroli hegyek között, amivel egyfajta narratív tradíciót is teremtett a Magyarország-leírásokban. Ugyanerre az összevetésre hivatkozott nemcsak Zeiller⁵³ és Speer,⁵⁴ hanem Happel is a *Mundus Mirabilis* első részében,⁵⁵ illetve a *Thesaurus Exoticorum*ban.⁵⁶ Ugyanúgy Frölichtől származik az a kijelentés, hogy Magyarország kiterjedése „60 német mérföldre becsülhető”,⁵⁷ amely aztán visszaköszön Zeiller és Happel műveiben is. Happel gyaníthatóan egyenesen Zeillertől vette át e sorokat, egyszerűen kihagyva a forrásra vonatkozó megjelölést.

A feltevést, miszerint Zeiller munkája volt Happel Magyarország-leírásainak elsődleges forrása, további, különösen az ország földrajzi elhelyezkedésével és a termékeny föld ábrázolásával kapcsolatos szövegrészek is alátámasztják. Ezek a szakaszok ugyanúgy jellemzik a magyar borokat,⁵⁸ ugyanúgy dicsérik az ország kövér legelőit,⁵⁹ az egészséges levegőt,⁶⁰ az ásványkincsekben gaz-

⁵¹ Németh S. Katalin, Magyarországgép a XVII. században. Martin Zeiller példája. In: *Minden-napi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Szerk. Erdélyi Gabriella–Tusor Péter. Budapest, 2007, 642.

⁵² G. Etényi, *Nachwort*, 347–355.

⁵³ Zeiller, *Neue Beschreibung*, 13.

⁵⁴ Daniel Speer, *Ungarischer oder Dazianischer Simplicissimus*. Ulm, 1683, 79.

⁵⁵ Happel, *Mundus Mirabilis Tripartitus*, I. 690.

⁵⁶ Happel, *Thesaurus Exoticorum*, 90.

⁵⁷ Zeiller, *Neue Beschreibung*, 7; Happel, *Thesaurus Exoticorum*, 89.

⁵⁸ „So wird der Wein theils Orten so köstlich gut und starck daß man ihn mit dem Spanischen und anderen starcken Weinen vergleichen kann.” (Zeiller, *Neue Beschreibung*, 14), valamint „... einen herrlichen Wein der den Spanischen an Hitze und Krafft gleicht ...”. Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 403; Uő, *Thesaurus Exoticorum*, 89; Uő, *Mundus Mirabilis Tripartitus*, I. 690.

⁵⁹ „An Wiesen und herrlicher Weyde hat das Land auch keinen Mangel wie dann das Graß eine halbe Manns Länge hat und Theils Orten gar über die Wagen geht.” (Zeiller, *Neue Beschreibung*, 14), valamint „An Wiesen und herrlicher Weide hat Ungarn einen Überfluß das Graß ist an vielen Orthen eines halben Mannes lang und an etlichen reichet es über die Wagen ...”. Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 403; Uő, *Thesaurus Exoticorum*, 90; Uő, *Mundus Mirabilis Tripartitus*, I. 690.

⁶⁰ „Der Luft ist ausser etlich wenig Orten da gesund ...” (Zeiller, *Neue Beschreibung*, 15), valamint „Die Luft ist gesund außgenommen an wenig Orten ...”. Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 405; Uő, *Thesaurus Exoticorum*, 90; Uő, *Mundus Mirabilis Tripartitus*, I. 691.

dag talajt⁶¹ és a meleg fürdőket, forrásokat.⁶² A népesség leírásában is találunk feltűnő hasonlóságokat, egyezéseket. Zeiller és Happel is kiemeli a magyarok harcos természetét, amely alkalmassá tette őket a keresztény Európa megvédésére, viszont Happel erőteljesebben hangsúlyozza az ország és lakossága védőbástya szerepét és önfeláldozó harcát az Oszmán Birodalommal szemben. Harcos természetük leírása közben mindketten megjegyzik, hogy jobban teljesítenek lovassági, mint gyalogsági szolgálatban. Bár ezt a kijelentést Happel valószínűleg szintén Zeillertől vehette át, az bizonyíthatóan Wilhelm Dilich (1571–1650) 1600 körül Kassalban kiadott magyarországi krónikájából származik.⁶³ A magyar lakosság leírásában is közös elem annak a hangsúlyozása, hogy a magyarok jól beszélnek latinul, ám Happel nagyobb figyelmet fordít az oktatás helyzetére. Ugyanakkor nála nem körvonalazódik annyira hangsúlyosan *militia* és *littera* szembenállása, mint más korabeli szerzők műveiben. Összefoglalva tehát elmondható, hogy Happel a Magyar Királyságot leíró részekben Zeiller sorait vehette át, s ezzel egy olyan narratív tradíciót folytatott, amely a 17. század vége felé Magyarországgal kapcsolatban eltűnni látszott. A kortársak ugyanis, főleg Bécs 1683-as ostroma után, az országot sokkal inkább látták a kereszténység árulójának, mintsem védelmezőjének. A védőbástya toposzt tehát konzerválta a korábban keletkezett szövegelemek kompilálásával, ugyanakkor a korabeli helyzetre vonatkozó megállapítások és a korábbi szövegek összemossága által egy összetett, sokrétű, ambivalens és részben anakronisztikus képet közvetített a királyságról és lakosságáról.

A magyar királyok ábrázolása Attilától a barokk kori uralkodókig szintén olyan szövegrész, ahol feltétlenül érdemes és szükséges vizsgálni Happel vélelmezhető forrásait. Nem tévedünk nagyot, ha ismét abból indulunk ki, hogy Happel ezekben a fejezetekben is Zeiller munkáját tekintette etalonnak. Zeiller összefoglalója ugyanis tartalmazta az alapvető munkákat ebben a témakörben, így megfelelő kompilációs bázisként szolgálhatott. Támaszkodott Thuróczi János (1435?–1489?), illetve Antonio Bonfini (1427–1505) historiográfiai munkáira, ugyanúgy, mint Istvánffy Miklós (1538–1615) 1622-ben Kölnben kiadott *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* című művére, melyre Európa-

⁶¹ „So findet man da Crystallen Rubin Jaspis Diamant Türkis sonderlich Opalen: benebens auch Zinnober Spießglas und dergleichen ...” (Zeiller, *Neue Beschreibung*, 15), valamint „Man findet im Reich auch allerhand Marmor, Christall, Rubinen, Jaspis, Demante, Turckis, Opale, Zinnober Spießglaß ...”. Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 405; Uő, *Thesaurus Exoticorum*, 90; Uő, *Mundus Mirabilis Tripartitus*, I. 691.

⁶² „Gibt viel warme und gesunde Bäder auch viel Saurbrünne im Lande ...” (Zeiller, *Neue Beschreibung*, 12), valamint „... viel Warmbäder Gesund-Sauer= und Hoch=seltzame Brunnen ...”. Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, I. 405–406; Uő, *Thesaurus Exoticorum*, 90; Uő, *Mundus Mirabilis Tripartitus*, I. 691.

⁶³ Németh, *Magyarország*, 17.

szerte történelmi alpműként tekintettek a Magyar Királyság vonatkozásában.⁶⁴ A kérdés, hogy Happel ismerhette-e Bonfini vagy Isvánffy krónikáját, nehezen válaszolható meg teljes bizonyossággal. Arra azonban található utalás a hadiregény utolsó kötetében, hogy az adott szövegrészek Istvánffy munkájából, illetve Bonfini 1568-ban Bázelen megjelent *Rerum Ungaricarum Decades*⁶⁵ című krónikájából lettek átvéve.⁶⁶ Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a *Der Ungarische Kriegs-Roman* utolsó, hatodik kötete aligha Happel tollából származik. Az író halála után hét évvel kiadott kötet írójaként ugyanis egy „L. H. H.” monogramú személy van feltüntetve.⁶⁷ Bár a monogram sejtethetné, hogy esetleg egy Happel-utód lehetett⁶⁸ a monumentális regény folytatója, valószínűbbnek tűnik, hogy maga a kiadó rejtőzhet a betűsor mögött.

Térjünk vissza a magyar uralkodók bemutatásához! Bár a *Kriegs-Roman* első kötetében az író csupán egy felsorolást közöl, a *Thesaurus Exoticorum*ban nagyobb figyelmet szentel a témának. Az általam végzett összehasonlító elemzések, valamint Turóczi-Trostler József eredményei azt mutatják, hogy Happel az úgynevezett *Nádasdy Mausoleumot* használta. A Franz Lanzmayr és Nádasdy Ferenc által készített királyábrázolásokat⁶⁹ ugyanis a neves író, Sigmund von Birken (1626–1681) németre fordította, és a kötet a nürnbergi Endter Kiadónál, illetve Paulus Fürst (1623–1658) könyvkereskedőnél Nádasdy országbíró költéségén 1664-ben röpirat formájában megjelent.⁷⁰ Ezenkívül Happel rendelkezésére állhatott egy másik kulcsfontosságú munka Johann Christoph Beer (1655–1700) tollából. Beer ugyanis szintén a *Mausoleumot* használta kompilációjának alapjául 1683-ban Nürnbergben megjelent *Der Hertzogen und Königen in Hungarn Leben Regierung und Absterben* című kötetében. Beer és Happel írásainak összehasonlító vizsgálata nagymértékű átfedéseket tárt fel a két szöveg között,⁷¹ ami alapján valószínűsíthető, hogy Happel ismerhette a fent említett

⁶⁴ Ld. G. Etényi, Nachwort, 351; Uő, Toposzok és újítások a kora újkori Magyarországgépben 17. századi német nyomtatványok tükrében. *Korall* 38 (2009) 127–128.

⁶⁵ Zsámboki János a *Decadest* Oláh Miklós Attila-biográfiájával (1537) együtt adta ki, és mindkét munkát teljes terjedelmében közölte. Ld. Szabados György, *A magyar történelem kezdeteiről*. Budapest, 2006, 81.

⁶⁶ Ld. Németh S. Katalin, Magyar hadi román. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. LX. Minden kor, ángyod térde – „Zsupra aggnő”. A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára. Szerk. Bartók István et al. Budapest, 2011, 131.

⁶⁷ Ld. L. H. H., *Der Ungarische Kriegs-Roman*. VI. Ulm, 1697, címlap.

⁶⁸ Köpeczi Béla az „L. H. H.” monogramot tévesen Happel fiának tulajdonítja, pedig az írónak nem volt fiú utódja. Ld. Béla Köpeczi, *Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Wien–Budapest, 1983, 358; Lénárt, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, 128.

⁶⁹ Ld. Szabados, *A magyar történelem kezdeteiről*, 105.

⁷⁰ Ld. G. Etényi, Toposzok és újítások, 125.

⁷¹ Példaként említhető Buda és Attila kapcsolatának, illetve Attila uralkodásának ábrázolása. Ld. Johann Christoph Beer, *Der Hertzogen und Königen in Hungarn Leben, Regierung und Absterben*. Nürnberg, 1683, 13–32; Happel, *Thesaurus Exoticorum*, 169–172.

műveket. Ezt az állítást az is bizonyítja, hogy mind Beer, mind Happel hercegeknek nevezi a honfoglalásban szerepet játszó kapitányokat. Így Becker Nándor állítása, hogy Happel ebben a szövegrészben Johannes Niddanus Pistoriust (1546–1608) idézi, aki szintén ezt az elnevezést használja, megkérdőjelezhető.⁷²

4. Gondolatok az Oszmán Birodalom ábrázolásának forrásaihoz

Ugyan dolgozatom középpontjában annak a kérdésnek a megválaszolása áll, milyen forrásokat használt Happel a Magyar Királyság leírásához, szerkesztői, illetve írói technikájának kapcsán nem mehetünk el mellett a tény mellett sem, hogy az Oszmán Birodalomról is kellő mennyiségű információt próbált meg közvetíteni. Bécs 1683-as második ostroma után ugyanis megnőtt a német nyelvű nyilvánosság érdeklődése a „törökök” iránt, mint ahogy az az általam végzett Hungarica-felmérésből is kitűnik.⁷³ Ezt a fokozott érdeklődést tükrözi egyébként Happel irodalmi tevékenysége is az 1680-as években, amikor több önálló oszmán témájú munkát is megjelentetett, mint például a Busbecq kíséretében Konstantinápolyt megjárta 16. századi utazó, Melchior Lorck (1526 k.–1583 után) illusztrációival tűzdelt *Türkische Estats= und Krieges=Bericht* (Hamburg, 1683–1684) című folyóiratot vagy a négykötetes *Ottomannische Bajazet* (Ulm, 1888–1689) című regényt, de ez a tematika a *Kriegs-Roman* későbbi köteteiben is hangsúlyosan megjelent. Az „oszmán anyag” feldolgozása hasonlóságot mutat a magyar témájú részek írói módszerével, főként a korabeli híradások integrálása terén.

Happel a korabeli nyilvánosság Oszmán Birodalom iránti fokozott érdeklődése folytán többféle forrásból tájékozódhatott. Egyrészt szívesen épített be újságcikkeket, mint például az általa jól ismert *Nordischer Mercurius*-ban megjelent írásokat, hiszen a barokk média-metropoliszában szinte korlátlan információ és írott anyag állt rendelkezésére.⁷⁴ Ugyanakkor nem hagyhatott figyelmen kívül bizonyos, a korban közkedvelt és széles körben olvasott irodalmi igényű, fiktív vagy fél fiktív leírásokat sem, mint például a fent említett Daniel Speer-féle szimpliciadét, amelynek narratív sajátosságai is helyenként visszaköszönnek Happel regényfolyamában. További hasonlóságot fedezhetünk fel egyébként a Happel és Speer munkáiban megjelenő szereplők között is, ami további bizonyítéka annak, hogy Happel számos helyen támaszkodott Speer szövegeire. A *Kriegs-Roman* több kötetében is megjelenő Lompyn, akit Gerhild

⁷² Ld. Turóczi-Trostler, *i. m.*, 23–28; Becker Nándor, Happel „Magyar Hadi Román”-ja. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 5 (1890) 389.

⁷³ Ld. a 7-es és a 8-as számú táblázatot: Lénárt, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, 238.

⁷⁴ Schock, *i. m.*, 48; Lynne Tatlock, Selling Turks: Eberhard Werner Happel's *Turcica* (1683–1690). *Colloquia Germanica* 28 (1995/3–4) 314.

Scholz-Williams a tulajdonképpeni főszereplő, Cergely „comic sidekick”-jének nevez⁷⁵ egyik központi figurája Speer 1688-ban megjelent *Musikalisch-Türkischer Eulenspiegel* című gyűjteményének.⁷⁶ Az Oszmán Birodalomról szóló ábrázolásokban fontos szerepet kaptak továbbá a birodalom területére irányuló, különböző célú utazások leírásai. Az oszmán tematikával összefüggésben fontos forrásnak bizonyult többek között Busbecq útleírása, továbbá Jean-Baptiste Tavernier (1605–1689) és Jean de Thévenot (1633–1667) beszámolói. Bár Happel igyekezett elhíttetni olvasóival, hogy például a szeráj leírása saját élményein alapszik, látható, hogy ezen a ponton is élt a jól bevált szerzői technikájával, így a *Thesaurus Exoticorum*ban szó szerint idézi Tavernier elbeszélését.⁷⁷ Különösen a *Kriegs-Roman* harmadik és negyedik kötetében találhatunk utalásokat az oszmán tematika kapcsán felhasznált irodalomra, bár kérdéses, hogy ezeket a szerző valóban ismerte, kézbe vette-e, vagy többszöri kompiláció útján kerültek az utalások a szövegbe. Van ugyanis példa mindkettőre. A harmadik kötetben a szerző többek között az izmiri angol konzul, Paul Rycaut nagy hatású leírására hivatkozik, melyet egy bizonyos „Sultanin” révén mint hiteles forrást ajánl az olvasók figyelmébe: „Ha kicsit mérlegeljük ezeket az állapotokat, amelyeket az országot jól ismerő és hosszú időt Konstantinápolyban töltő smirnai konzul, Riccaut [Rycaut] úr *l’Empire Ottoman* című könyvében is ábrázolt, majdhogynem ... hihetőnek kell őket gondolnunk.”⁷⁸ Az 1687-ben kiadott negyedik kötetben, ugyan még nem szorul háttérbe a magyar tematika, a szerző fokozott figyelemmel fordul az Oszmán Birodalom és főleg az ellenük folytatott megnyert csaták felé, bár a szokásos „körítés” (emberrablás, fogságba esés, hajótörés) ezúttal sem marad el. A keresztény seregek ellenfelének részletesebb leírására is éppen egy hajótörés utáni sikeres megmenekülés közben kerítenek sort a regényhősök. Szót ejtenek a „török” kormányzásról és törvénykezésről, amelynek kapcsán a szerző Busbecq *Legationis Turcicae Epistolae* című munkájának 4. kötetét jelölte meg forrásként. A harmadik fejezetben folytatódik a leírás, ezúttal azonban az oszmán hadseregről és a szultán udvartartásáról folyik a szó, valamint a regényhősök a muzulmán hitről is értekeznek. Ezen szövegrészek annyiban tekinthetők kivételesnek, hogy a szerző bizonyos forrásokra való hivatkozással igyekszik mondandójának hitelességét alátámasztani. Ezek közé tartozik például Traiano Boccalini (1556–1613), illetve Christoforus Besold

⁷⁵ Gerhild Scholz-Williams, *Ottoman Eurasia in Early Modern German Literature: Cultural Translations* (Francisci, Happel, Speer). Ann Arbor, 2021, 102.

⁷⁶ Vö. Zoltán Falvy, Speer: *Musikalisch-Türkischer Eulen-Spiegel*. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 12 (1971) 135–136.

⁷⁷ Scholz-Williams, *i. m.*, 90.

⁷⁸ „Wann man aber die Umstände / wie sie von dem herrn Riccaut, Englischen Consul zu Smirna, welcher lange in Comstantinopel gewesen / und dieses Staats vor anders kündig / in seinem Buch *l’Empire Ottoman*, angeführet / ein wenig überleget / muß man denselben ... ziemlich probabel halten.” Ld. Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, III. 236.

(1577–1638) munkája. Ezen a helyen a figyelmes olvasó a pontos forrásmegjelölést látva gyanakodni kezdhet, ugyanis az itteni idézési gyakorlat eltér az eddig elemzett részekétől. További kutatómunkát igényel tehát annak a kérdésnek a megválaszolása, vajon Happel ismerte-e ezeket a munkákat. A válasz azonban némi keresgélés után hamar egyértelművé válik: a fent említett szövegrészek szó szerinti átvételek, méghozzá egy 1685-ben kiadott, *Politische Wag-Schaale der dreyfachen Türken-Alliance* című munkából.⁷⁹ Talán ez a rész demonstrálja legtalálóbban Happel munkamódszerét, ugyanis nem kevesebb mint 18 teljes oldalt emelt át az eredeti szövegből, természetesen az ott lévő forrásmegjelölésekkel együtt, amelyek tehát nem tőle származnak.

Éppen emiatt kettős egyébként Happel írói tevékenységének megítélése. Lynne Tatlock a hamburgi író oszmán tematikájú szövegrészeit elemezve rámutatott arra, hogy munkamódszerének köszönhetően ezúttal is megerősített, illetve továbbadott bizonyos sztereotípiákat (ördögi, félelmetes, vérszomjas elnyomó, a kereszténység ellensége),⁸⁰ melyek meghatározták a 17. századi nyugati ember gondolkodását az oszmán világról.⁸¹ Ugyanakkor nehéz nem egyetérteni Gerhild Scholz-Williams megállapításával, aki hangsúlyozza, hogy Happel egyedülálló teljesítménye éppen az volt, hogy a fikció és a tények ötvözésével közelebb hozta a Keletet a Nyugat olvasóihoz: „In the end, Happel functions very much like ... a translator, not in language, but in cultural, political, historical, and social observations.”⁸²

5. Összefoglalás

Ugyan tanulmányom nem tudott pontos forráselemzéssel szolgálni, úgy vélem, hogy a fent említett összehasonlító vizsgálatok során nyert eredmények híven tükrözik Happel különféle munkamódszereit. Az elemzésnek köszönhetően válaszolni tudunk arra a kérdésre is, hogy miként volt képes a szerző tevékenységének alig másfél évtizedében több tízezer oldalt teleírni. A barokk korra jellemző kompilációs stratégiát, amelyet valószínűsíthetően Thomas von Wiering nyomdász műhelyében, illetve írókollégáitól leshetett el, Happel saját szövegeinek többszöri felhasználásával kombinálta, s így sokrétű, enciklopédikus tudásról (illetve ennek illúziójáról) tehetett tanúbizonyságot, miközben nagy ívű

⁷⁹ Vö. Happel, *Der Ungarische Kriegs-Roman*, IV. 13–33, valamint *Politische Wag-Schaale der dreyfachen Türken-Alliance*. H. n., 1685, 87–104.

⁸⁰ A 17. századi német nyelvű irodalom török-ábrázolásának elemzését ld. Zsuzsa Barbarics, »Türk ist mein Nahm in allen Landen...« Kunst, Propaganda und die Wandlung des Türkenbildes im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2001) 257–317.

⁸¹ Tatlock, *i. m.*, 325.

⁸² Scholz-Williams, *i. m.*, 116.

irodalmi leírásaival egyszerre szórakoztatta és oktatta monumentális munkáinak olvasóit. Ugyan nem tisztünk menteni a szerző mai szemszögből nézve plagizálásnak ható írói technikáit, fontos hangsúlyozni, hogy egyéb kenyérkereső foglalkozás híján Happel meglehetősen nyomás alatt állhatott, és nem időzhetett túl sokat egy-egy regényfolyam megjelentetésével. A korabeli olvasó sem úgy tekintett az íróra, mint egy plágium elkövetőjére és a szerzői jog megsértőjére, hanem sokkal inkább olyan valakire, aki tágítja a látókörét, és segít eligazodni a hirtelen elérhetővé vált tudás átláthatatlan erdejében.

A magyarságképek (illetve egyáltalán az idegenképek) történeti fejlődésének kutatása szempontjából Happel munkái fontos kordokumentumnak számítanak. Az író – éppen a fentnevezett módszernek köszönhetően – tudatos válogatás és kritika nélkül integrált az elbeszélésébe bármilyen vonatkozó szöveget, legyen az útleírás, a török elleni háborúról szóló újsághírek vagy éppen Thökölyt dicsérő vagy elmarasztaló írások, és ezek mondanivalóját, főhősei szájába adva, megpróbálta ütköztetni is egymással. Ennél fogva művei – elsősorban a *Der Ungarische Kriegs-Roman*, másrészt pedig az egyéb, Magyar Királyságra vonatkozó írások – jól tükrözik a kora újkor nyilvánosságának hangulatváltozásait a magyar kérdésben. Happel azonban nemcsak sajtótükröt tár az olvasó elé, hanem a kor magyarságkép elemeinek széles tárházával is szolgál. Miután a hadiregényben egyszerre találunk aktuális híreket és korábbi országleírásokat is, műve különösen alkalmas a Magyar Királyságról alkotott kép változásainak, kontinuitásának és diszkontinuitásának kimutatására. Happel legnagyobb teljesítménye mai szemszögből nézve az volt, hogy a kompilációs stratégiának köszönhetően olyan szövegeket is bevont az elbeszélésbe, melyek mind a régi, középkor óta élő toposzokra (például *fertilis Pannoniae*), mind pedig a politikai közhangulat változásaiból eredő sémákra (például Thököly mint a kereszténység ellensége) reflektáltak.

FÜGGELÉK

A Der Ungarische Kriegs-Romanban Happel által megadott források jegyzéke

Kötet-/ könyv-/ oldal- szám	Szerző	Az idézett mű címe, kiadásának helye, ideje ⁸³	Téma
I/1/416	P. Athanasius Kircher	[<i>Mundus Subterraneus</i> . Amsterdam, 1665]	Növényi arany
I/1/417	Zacharias Theobald	<i>De Arcanis Naturae</i> . Nürnberg, 1628	A bányák veszélyei
III/1/236	Paul Rycaut	<i>Histoire de l'Etat Present de l'Empire Ottoman</i> . Cologne, 1676	Trónviszály az Oszmán Birodalomban
III/1/278	Franciscus Ignatius von Rheinfelden	<i>Neue Jerosolomytanische Bilger-Fahrt</i> . Konstanz, 1664	Jeruzsálemi zarándokút leírása
III/1/280	Johannes Monatus	[<i>Judicium de terra sigillata</i> . Frankfurt a. M., 1583]	Sziléziai talaj
III/1/281	Nicolaus Nieremberg	[nincs adat]	Spanyol és mexikói bányák
IV/1/18	Lazarus Soranzus	<i>Ottomannus</i> . Magdeburg, 1601	Az oszmán haditengerészet
IV/1/21	Ogier Ghislain de Busbecq	<i>Legationis Turcicae Epistolae</i> . IV. Hannover, 1629	Az oszmán kormányzás és törvényhozás
IV/1/25	Traiano Boccalini	[<i>Ragguagli di Parnaso</i> . Velence, 1612]	Az iszlám vallás
IV/1/25	Christoforus Besold	<i>Historia Constantinopolitano-Turcica</i> . Straßburg, 1634	Az iszlám vallás
IV/1/26	Traiano Boccalini	[<i>Ragguagli di Parnaso</i> . Velence, 1612]	Békekötés az oszmánokkal
IV/1/27	[Martin Meyer]	<i>Diarium Europaeum</i> . 21. Frankfurt a. M., 1670	A töröknek fizetendő adók
IV/1/55	Schottus Tharmat [Caspar]	<i>Physica curiosa, sive mirabilia naturae et artis libri XII</i> . Nürnberg, 1662	Különös ceremóniák

⁸³ A kikövetkeztetett adatok szögletes zárójelbe kerülnek.

IV/1/56	D. Georgius Agricola	[= <i>De re metallica libri XII.</i> Basel, 1556]	Varázsvessző („Wünschel-Ruthe”)
IV/1/106	Olfert Dapper	<i>Umbständliche und Eigentliche Beschreibung von Africa.</i> Amsterdam, 1671	Az egyiptomi piramisok
IV/1/107	Edward Melton	[<i>Zeldsame en gedenwaerdige Zee- en Land-Reyzen door Egypten...</i> Amsterdam, 1681]	Az egyiptomi piramisok
IV/1/109	Mikołaj Krzysztof Radziwiłł	<i>Hierosolymitana peregrinatio Illustrissimi Domini Nicolai Christophori Radzivill.</i> Antwerpen, 1614	Az egyiptomi piramisok
IV/1/144	Johann Groß	<i>Basler Chronik.</i> Basel, 1624	„Das Zancken bringet viel Ungelegenheit”
IV/1/144	Simon Majolus	[nincs adat]	„Das Zancken bringet viel Ungelegenheit”
IV/1/145	M. Anton Heimreich	<i>Nordfriesische Chronik.</i> 1666	„Das Zancken bringet viel Ungelegenheit”
IV/1/145	Johann Becherer	<i>Neue Thüringische Chronica.</i> Gera, 1601	„Das Zancken bringet viel Ungelegenheit”
IV/1/146	Thomas Bartholin	<i>Acta medica et philosophica.</i> I. Kopenhagen, 1673	„Das Zancken bringet viel Ungelegenheit”
IV/1/147	Tobias Schmidt	<i>Zwickauische Chronik.</i> Zwickau, 1656	„Das Zancken bringet viel Ungelegenheit”
IV/1/162	Cornelius Tacitus	<i>Historiae.</i> 2. Leiden, 1687	Az államról
IV/1/162	Seneca	<i>De Beneficiis.</i> VI.	Az államról
IV/1/162	Titus Livius	<i>Ab urbe condita.</i> I.	Az államról
IV/1/219	Cornelius Tacitus	[nincs adat]	Talizmánok
IV/1/253	Petrus Messia (Pedro Mexia)	<i>Sylva Variarum Lectionum. Historischer Geschicht- Natur- und Wunder-Wald.</i> Nürnberg, 1668	Diana temploma
IV/1/299	Wilhelm Piso	<i>Historia Naturalis Brasiliae.</i> Amsterdam, 1648	Amerikai kenyérfajták
IV/1/300	Girolamo Benzoni	[nincs adat]	Amerikai kenyérfajták
IV/1/301	Nicolaus Nieremberg	[nincs adat]	Amerikai kenyérfajták
IV/1/301	Jan Jonston	<i>Thaumatographia naturalis.</i> Amsterdam, 1665	Amerikai kenyérfajták

IV/1/302	Marcus Fabius Quintilianus	<i>Declamationes maiores</i>	Éhezés
IV/1/303	Martin Grundmann	<i>Neu-eröffnete Geist- und Weltliche Geschicht-Schule. I. Görlitz, 1677</i>	Erfurt
IV/1/304	Martinus Martinus (= Martini Martino)	<i>Novus Atlas Sinensis. Amsterdam, 1655</i>	Idegen kenyérfajták
IV/1/306	Alonso de Ovalle	[nincs adat]	Idegen kenyérfajták
IV/1/348	Eberhard Werner Happel	<i>Der Ungarische Kriegs-Roman. I. Buch 2. 649</i>	Buda visszafoglalása
IV/2/434	Michael Bapst	<i>Türkische Chronica. Leipzig, 1593</i>	1530. évi üzenet a császárnak
IV/2/448	Pontus Henterus	[nincs adat]	Joseph von Lamberg halála
IV/2/569	Thucydides	<i>Historiae</i>	Korfu leírása
IV/2/569	Titus Livius	[<i>Ab urbe condita. VII.</i>]	Korfu leírása
IV/2/607	Pietro della Valle	[<i>Reiß-Beschreibung in unterschiedlichen Theile der Welt. Genf, 1674</i>]	Az oszmán hadsereg
IV/2/621	Raffaino de Caresini	[nincs adat]	Nápoly leírása
V/1/12	Fortunio Liceti	<i>De Monstris. Padua, 1616</i>	Példázat egy asszony és egy majom szerelméről
V/1/78	Bernhard Varenius	[<i>Geographia Generalis. Amsterdam, 1650</i>]	Forgósél Indiában
V/1/78	Louis de Pontis	[nincs adat]	Forgósél Indiában
V/1/79	Giovanni Battista Riccioli	[<i>Geographiae et hydrographiae reformata. Bologna, 1661</i>]	Forgósél Indiában
V/1/123	Martin Chemnitz	[nincs adat]	A lopásról
V/1/123	Gerhardus (=Johann Gerhard)	[nincs adat]	A lopásról
V/2/685	Antonio Bonfini	<i>Rerum Hungaricarum Decades</i>	A székely név eredete és a magyar őstörténet
V/2/699	Titus Livius	[<i>Ab urbe condita. IV.</i>]	Híres hadvezérek

V/2/699	Aemilius Probus	[<i>Liber de excellentibus ducibus exterarum gentium</i>]	Híres hadvezérek
V/2/700	Augustinus	[nincs adat]	Híres hadvezérek
V/2/700	Orosius	[nincs adat]	Híres hadvezérek
V/2/705	Aristoteles	[nincs adat]	Példázat a sokgyermekes anyákról
V/2/705	Albertus Magnus	[nincs adat]	Példázat a sokgyermekes anyákról
VI/1/160	Istvánffy Miklós	[<i>Historiarum De Rebus Ungaricis Libri XXXIV</i> . Köln, 1622]	Szigetvár ostroma
VI/1/180	Istvánffy Miklós	[<i>Historiarum De Rebus Ungaricis Libri XXXIV</i> . Köln, 1622]	Szigetvár ostroma
VI/1/180	Samuel Budina von Labach (Laibach)	<i>Historia Sigethi</i> . Wien, 1568	A szigetvári vár története

Compilation as a writing technique. The sources and the image of Hungary in Eberhard Werner Happel's novel *Der Ungarische Kriegs-Roman*

Orsolya LÉNÁRT-TAMÁSSY

Eberhard Werner Happel was a professional writer in Hamburg in the 1680s. He wrote historical novels, which are, according to Gerd Meyer, “vehicles for knowledge”. The trademark of his novels was the presentation of a broad knowledge through accumulation of historical, geographic and ethnographic pieces of information, which were mixed with fictional plots such as shipwreck, kidnapping, and battles. The main goal of Happel was to teach and at the same time to entertain with his novels. The transmission of the wide, encyclopaedic knowledge was possible only through compilation, the writing technique that was characteristic of the Baroque period. A central task of the contribution is to disclose how Happel used this technique and which texts can be considered as the basis of his compilations.